

Зелінська Л.В.

Новела М.Коцюбинського «Він іде!» на тлі старозаповітної книги Естер

Кінець II тисячоліття християнської ери дає нагоду синтезувати умовний відрізок часу в образ-хронотоп. Залежно від історії, релігії, художнього стилю письменника цей образ буде універсальним і суто індивідуальним водночас. І це не дивно, адже в полі зору знаходиться всепроникаюча ідея та її конкретні втілення.

М.Коцюбинський в 1906 р. пише образок «Він іде!». Жанр і назва твору конструюють образ-хронотоп, розвиваючи насамперед його динаміку. Рух часу, простору, Боголюдини і людини доведений до шаленства. Образок є пластично-кольоровим «наслідуванням» людської історії, розділеної кількома фундаментальними релігіями, зокрема, юдейською та християнською.

Єврейські погроми як повторювана подія і політична ідея виходять поза межі двох тисячоліть (важко навіть підібрати схожу аналогію в старій і новій цивілізації). Вони зазначені в обох частинах Біблії, пронизують майже всі країни світу і культурні епохи в одній акції. Так би мовити, юридичним простором погрому є імперія як збір народів в єдиній політичній структурі. Найвразливішими у ній стають євреї саме через власну божественну історію, яка не піддається уніфікації і разюче-яскраво підкреслює месіанську особливість. Всесвітня історія засвідчує, що поза імперіями погроми єврейського населення були випадковими, а не цілеспрямованими.

Перська імперія царів Ксеркса I (485 – 465 рр. до н.е.) і Російська імперія останніх часів династії Романових (чорносотенні погроми поч. XX ст.) символічно присутні в образку М.Коцюбинського як містична основа політики. Містики надає старозаповітна історична книга Естер, в якій зафіксований намір першого єврейського погрому. Політика Російської імперії – це, зрештою, реальна подія в образку «Він іде!».

У рамках імперії «небогообрані» народи втягуються у єврейську історію, в котрій промовляє Бог. Поняття законслухняності розширюється настільки, що стає або неприйнятним, або зникає зовсім. Власне, на принципі законслухняності збудована книга Естер. Цариця Вашті виявила непослух своєму чоловікові царю Ксерксу і була покарана. Не будемо зупинятися на цьому моменті, цікавому для феміністичної критики. Зазначимо, що краса жінки, як і в античній культурі, стає фатальною. Естер, вибрана на місце цариці, була не тільки красивою, а й слухняною волі чоловіків: дядька Мардохея, доглядача Гегея, чоловіка царя Ксеркса. Вона є рятівною зв'язкою між Мардохеєм як уособленням всього єврейського народу і царем Ксерксом як уособленням світу поза Ізраїлем.

Юдейський монотеїзм підпорядковує характер звичайної побутової поведінки, тому Мардохей не віддає належних почесей царському фавориту Аману. Юдей схиляється тільки перед Богом. Власне, це відрізняє богообраний народ від інших в межах імперії, адже всі повинні визнавати єдиний закон. Виникає план першого єврейського погрому: кинуто жереб – пур, призначено день – 13 адара. Естер поставлена Мардохеєм перед вибором між смертю під час погрому і смертю-карою за порушення розпорядку царського палацу. Жінка просить про загальну покуту євреїв, що зосередить в ній таким чином містичну силу і зверне увагу Бога. Ласкою, що знаходить в «кочах чоловіків», Естер перериває дію жереба.

Яку ж логіку спасіння вибудовує перська цариця єврейського походження? Вона оцінює себе і свій народ як певну коштовність у скарбниці царя: якби юдеї були продані в рабство, то це був би прибуток, а заплановане знищення є насамперед втратою для нього, економічно невідгукною і негосподарською акцією. З цього моменту всі аргументовані виправдання фаворита Амана досягають протилежного ефекту. Господарський розрахунок по суті переосмислює поведінку Ксеркса. Примхливий володар, що пригріває чи усуває фаворитів, вражений логікою Естер. Політична гра чоловіків довершується жіночим розумом. Щоправда, відкрився глибший рівень гри – чоловічого і жіночого інстинктів: «Аман припав до лежанки, де була Естера. Цар скрикнув: Невже він хоче знасилувати ще й царицю в мене вдома? Тільки що вийшло те слово з уст царя, а вже й накрили Аманові лице» (7,8). У цю хвилину Ксеркс був ведений не тільки політичною пристрастю. Благання Амана про помилування сприйняв як сексуальні домагання саме тому, що входження жінки у боротьбу чоловіків викликало збудження, мисливський азарт, інстинкт хижака.

На місці Амана, другою особою в імперії стає Мардохей. Так, як свого часу Йосип у Єгипті займає найближче місце біля фараона. Змінюється їхня одіж (в око впадає насамперед пурпуровий, тобто царський колір), яка навіює страх на жителів Єгипту і Перської імперії: володар не один, його ознаки розділено і віддано чужинцю. Відповідно його одноплемінники мають особливу опору в структурах влади. Наростає політичне напруження (не будемо зупинятися на богословському трактуванні таких тандемів у єврейській божественній історії). Наказ Амана, уже страченого, Мардохей відміняє з огляду на небезпеку життя для євреїв. Однак з дозволу царя Мардохей наносить, так би мовити, контрудар по ворогу обезголовленому, морально знищеному.

Знову діє логіка господарства: «І багато з народу краю сталося юдеями; бо на них напав страх перед юдеями» (8, 17); «юдеї, що жили в царських країнах, зібралися, щоб стати до оборони свого життя й звільнитися від своїх ворогів, і вбили з тих, що їх зненавиділи, 75 тисяч, але до грабування рук своїх не простягали» (9,16). У першому випадку засвідчений процес політичної уніфікації. Власне, політичної, а не релігійної, оскільки діялось все це із страху перед людьми, а не Богом. У другому біблійному епізоді підкреслюється збереження господарства: є людські жертви, але не грабунки, тобто економічна структура імперії залишилася недоторканою. Контрдії євреїв протилежні до нездійсненого наказу Амана, який розпорядився не тільки знищити людей, а й «майно їхнє розграбувати» (3, 13).

Тепер звернемось до богословського коментаря цих подій. Він знаходиться у Нагірній проповіді Ісуса Христа (Мт., 5, 38-47), який скасовує старозаповітний закон «око за око, зуб за зуб» новим постулатом: «Не противтєся злому. Хто вдарить тебе в праву щоку, оберни до до нього другу» (5, 38). Також відзначимо у цьому контексті закон із декалогу: не убий. Помста юдеїв загалом і Естер зокрема (на її вимогу були повішені сини Амана) – порушення заповіді із скрижалів Мойсея, вияв родової свідомості, що була у всіх давніх народів. Дводенне свято пурім, яке встановив Мардохей (бенкетування, взаємообмін подарунками, милостиня вбогим), закріплювало родову свідомість.

Особливість книги Естер серед інших старозаповітних книг полягає в тому, що в ній немає безпосереднього голосу Бога, його одкровення. Сам Мардохей тлумачить свій, як йому здається, пророчий сон, доволіно висновуючи із символів Божу дію: «Він зробив два жереби: один

для Божого народу, а другий для всіх інших народів. І ці два жереби випали на час, на пору й на день суду, призначеного Богом для всіх народів» (10, 10-11). Мардохей наказує шороку святкувати пурім, Естер підтверджує це розпорядження. Інакше кажучи, пурім спричинений людьми і ними ж закріплюється. У примітках Біблії знаходимо зауваження, що свято громадянське, а не релігійне. Примітки християнські, а отже, подають погляд зовнішній. Зрозуміло, 80 тисяч жертв єврейського контрудару формують негативну оцінку події. Однак треба зважити ще й внутрішній погляд, власне юдейський, що виходить із містичного сприймання своєї історії. Сон Мардохея у релігійному плані є символічним втіленням земного Божого суду, хоча з другого боку може трактуватися як виправдання жорстокості євреїв містичною дією самого Бога.

Пур – знак тайни відверненої кари, знак невидимої присутності Бога, який оберігає свій народ. Хто кидає жереб проти євреїв, той наражає себе самого. Така інтерпретація свята пурім є виявом оптимістичної філософії життя. Можливо, тому вона втілена в образі жінки. Естер думала про збереження роду: «Як мені дивитися на лихо, що спаде на мій народ? Як мені дивитися на загибель мого роду?» (8, 6) Існує також християнська доктрина генеалогічного древа Ісуса Христа. Тотальний погром міг знищити єврейські покоління, що «беруть участь» у земному втіленні Месії, тому жорстокість знищення ворогів була попереджаючою.

М.Коцюбинський в образку «Він іде!» також описує імперію, в якій діє негласний дозвіл на знищення євреїв. Однак Перська і Російська імперія відрізняються між собою присутністю ідеї нової ери – християнства. Від народження Месії минуло 19 століть, але традиція пурім продовжується. Ідея помсти, отже, не зникає в юдейському середовищі. Розп'яття Месії ще більше її поглиблює, адже колись єдиний богообраний народ розділився на рівні свого релігійного єства. Книгу Естер християни вважають канонічною, але пурім не святкують. У Новому Заповіті жереб не має божественної тайни.

Розглядаючи Старий союз людини з Богом як пропедевтику Нового союзу людини із Боголюдиною, знову повернемось до формули «око за око». Якщо опустити емоційне нашарування, то чітко виявляється «господарський» зміст закону, а саме – рівноцінного відшкодування. За книгою Второзаконня з'ясовуємо, що воно стосується лише рабів. Їх можна придбати тільки на 6 років, тобто рабство було у євреїв тимчасовим. Причому вибите око в конфлікті господаря і раба було ціною волі останнього. Таким чином юдеї вчилися законів господарства, які переносили на інші країни – місця їх тимчасового перебування. У Російській імперії, зокрема, визначили зони осідлості – маленькі провінційні міста, які ставали по суті зонами єврейського господарювання.

Тому не випадково М.Коцюбинський описує «крамничкове» місто, в якому євреї створили ізольовану общину (релігійну, очолювану шохатом Абрумом) і економічну структуру, з'єднану зі всією імперією. Спостерігаємо два протилежні процеси: духовну ізоляцію і наскрізне проникання економічними (і є натяк на політичні) каналами у загальну імперську систему. За А.Тойнбі цей конфліктний процес між євреями і неєвреями у Європі розвивався протягом трьох дій¹. Перша – євреї «нелюбі», але необхідні і для розбудови економічної структури. Друга – найбільш трагічна, коли молода неєврейська буржуазія забезпечила себе досвідом, умінням, власним капіталом і відчула спроможність зайняти місце, що належало місцевим євреям. Якщо в Англії друга дія проходила у 13 столітті, то в Росії – у 20 столітті. Це епоха кривавих по-

громів, коли економіка і політика одягали маску християнства. І нарешті, третя дія – примирення, співпраця конкурентів, однак дуже хистка, що загрожує перерости в геноцид (приклад II світової війни).

Для образку «Він іде!» М.Коцюбинський вибрав другу дію, тим більше, що був її очевидцем. На початку 20 сторіччя російська буржуазія ще утверджувалася у протисторстві із конкурентами. Легалізовану економічну реструктуризацію супроводжувала підпільна політика (прикладом може бути Сава Морозов, який таємно підтримував РСДРП). Єврейські погроми відбувалися у великих та малих містах всієї Російської імперії.

Життєвим центром міста із твору М.Коцюбинського є торгівельний майдан, обставлений крамничками. Церква знаходиться десь на периферії сприймання, бо лише долинають дзвони, як кінцесвітні знаки для євреїв. «Пуріци», тобто багаті купці, що на свято пурім роздають милостиню бідним одноплемінникам та уряджують бенкети, вже покинули місто. Згадуючи мимохідь цю юдейську традицію, письменник підкладає біблійну канву книги Естер під емоційний план очікування погрому. При цьому розкриває новий зміст грошей – засіб відкуплення як спасіння. У цьому контексті лише зазначимо католицький догмат про Ісуса Христа – Відкупителя.

Влада грошей не всесильна, вона зникає разом із ставом, представником державної влади. Фактично, М.Коцюбинський показує економічну війну, жертвами якої є не банки і навіть не провінційні крамнички, а низові страги суспільства. І не стільки через свою бідність, як через свою масовість. Це звучить, можливо, парадоксально, однак в образку «Він іде!» маємо динаміку і зудар мас. Стара сліпа Естерка буквально захлинається в юрбі від важкого розпаленого духу. Ось тут економічна війна стає релігійною. Масовий психоз підсилює фанатизм почуттів. Людська хвиля, що напливає, «очолена» образом Спаси-Відкупителя; людська хвиля, що відкочується, покидає свою спасительку (у біблійному смислі) Естер. Поняття закону, громадянського і релігійного, і там, і там відсутні.

Власне, біблійну роль Естер у ситуації 1906 року мали відіграти гроші. Дивно, але сам реб Абрум, який повинен найретельніше дотримуватися релігійних приписів, мислить категоріями, актуальними лише в економічній структурі. Гроші – знак чесного і нечесного гешефту повинні засвідчити лояльність «спокоїного народу», якого не можна наражати на помсту (!). Крізь поверхню колоритного образу первосвященника Абрума «прозирає» вірнопідданість – ніякого спротиву, ми законслухняні громадяни, в імперії всім вистачить місця. Старозаповітний ключ до оборони кидає молодий Йосель, але громада не підтримує його. Отже, за 25 століть свято пурім зазнало відчутної девальвації.

Автор веде оповідь, злегка іронізуючи. Гроші, оборона, чудо – нерівноцінні засоби порятунку від погрому. Про Естерку згадують, коли вичерпано усі наміри і можливості. Тут письменник не обходиться без східної екзотики. Тужливо-тягуча пісня старої єврейки вносить трагічний настрій у загальне звучання твору. Пісня плавно переходить у прозу пророкування. М.Коцюбинський, здається, не мав наміру розбудовувати містичний план. Естерка співає і пророкує одне й те ж. Сліпими очима вона «бачить» одеський погром, в якому загинуло двоє її синів. Всі знають цю історію, нікому із містечкових євреїв вона не є новою, однак слухають, як Священне Писання, як «книгу Естер», написану в момент кінця світу. Ця книга не засновує жодного свята, жодного ритуалу.

На перший погляд образ жінок в старозаповітній книзі і художньому образку можуть здатися прямо протилеж-

ними. Різними є їх вік, врода, соціальний стан, темперамент. Хоча за жанром твір визначено автором як образок, важко відмовити йому в епопейності мислення. М.Коцюбинський фіксує образ історії богообраного народу, яка повторюється з якоюсь містичною циклічністю. І саме Естер (колись молода, а тепер стара, вродлива – сліпа, цариця – жебрачка) є живим символом цієї історії. Тому сліпою вона пророчить минуле, яке є майбутнім: «Я бачу звірів... скрізь звірів... В очах у них вогонь, а на зубах кров... людська, червона... А в серці мають вовчу жадобу... Вони несуть свого бога, і на дрючках, що в їх руках, кров синів моїх бідних. Ай-вай!»²

Царський пурпуровий колір одержі Мардохея-переможця в образку розливається в калюжах крові, фарбує лодожерних «звірів» і зовсім мирні квіти – польові маки. І навіть більше – небо, половина вселенського простору забагрилося заходом сонця: «червоний туман», «криваві примари», «гарячі червоні сліди», «криваві обличчя» відбиті і розмножені у шибках єврейських осель. Навмисно згущений колір в образку виконує функцію ілюстрації. Багато літературознавців підкреслювали його імпресіоністичну техніку³. На тлі біблійного контексту такі пейзажні замальовки видаються не наслідуванням природи і фіксацією враження, а підкресленням густосимволічним письмом. Письменник подає грубо зафарбовані знаки, які в принципі легко розшифровуються. Читач повинен прожити есхатологію.

Своєрідним есхатологічним образом у творі М.Коцюбинського є «тисячолітня стоока тривога». Він йде паралельно до образу сліпої жінки. Контраст зрозумілий. У новозаповітній книзі Одкровення знаходимо таку візію Івана Богослова: «Перед престолом – наче море скляне, подібне до кришталю, а в середині престолу і навколо престолу чотири істоти, повні очей наперед і ззаду» (4,6). Паноптус (або око в трикутнику) чи Пантократор (незважаючи на міфологічне забарвлення) є сутнісними ознаками Бога, осмисленими в багатьох релігіях, в тому числі юдейській і християнській. Тривога в образку «Він іде!» не паралізує людей, вони здатні прийняти рішення або принаймні почути свій інстинкт. Абрум обурюється, Естерка вибухає гнівом до «жидівського сина», – і тривога розсіюється. Тепер «стоокою» стає юрба. Відбувається трансформація образу, мінливість його форм. І остаточна форма – очі Спаси нерукотворного. Естерка звертає свій сліпий погляд до ікони, відчуваючи її внутрішнім зором пророка. Власне, саме такого статусу надає їй М.Коцюбинський.

Стара юдейка із звертанням – «жидівський сину» кричить про загибель своїх синів. Родова свідомість, таким чином, не просто підкреслюється письменником, а виводиться понад економічну і політичну. І в книзі Естер вона також є основною: на вимогу цариці вбиті сини Амана. Розп'яття сина Марії – Ісуса Христа своїми ж одноплемінниками осмислюється вже у релігійному контексті: «Якщо твій брат... потайки буде підмовляти тебе, кажучи: Ходім і будем служити іншим богам..., то ти не приставай на його волю..., ти мусиш його доконче вбити... На смерть укаменуєш його, бо він намагався відвернути тебе від Господа, Бога твого...» (Второзаконня 13, 7-11). І хоча «жидівський син», що виявив себе Месією, привертаяв юдеїв до свого Отця, родова свідомість не зіграла.

В образку «Він іде!» є фраза, що стосується християн: «Ідуть до церкви, а збирають каміння... кладуть за пазуху...» (469). Фраза наводить паралель із вищезазначеним старозаповітним законом, як із фрагментом книги Діян апостолів про укаменування диякона Стефана. Погром як укаменування є, по суті, акцією кривавої жертви, в пев-

ному розумінні необхідної в укладанні і утриваленні ритуалу. Пурім в присутності християнської спільноти на основі особливих економічно-політичних умов, які розкриває М.Коцюбинський, стає детонатором. Його дію підсилює розп'яття і воскресіння «жидівського сина». Та проте ж є об'єднувальний чинник – відчуття перемоги.

Література

1. А.Дж.Гойнбі. Дослідження історії: У 2 томах.- Т.2.- К., 1995.- С.167.
2. М.Коцюбинський. Твори в двох томах.- Т.1.- К.,1988.- С.467 (далі посилаюсь на це видання, вказуючи в тексті лише сторінку).
3. Див.: А.Шамрай. Українська література. Харків, 1928; С.Єфремов. Історія українського письменства.- К., 1995.
4. Біблія.